

UNIKÁLIS KOMPONENSEK FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEKBEN

FORGÁCS TAMÁS

1. Bevezetés
2. Az unikalitás fogalma a nyelvtudományban
3. Az unikális elemeket tartalmazó frazeológiai elemekről
4. A korpuszvizsgálat és eredményei
- 4.1. A genetikus osztályozás tanulságai
- 4.2. A struktúrtypológiai osztályozás tanulságai
5. Összegzés

1. A nemzetközi frazeológiai kutatásokban az elmúlt években egyre jobban ki-
rajzolódik az az álláspont, hogy a frazeológiai egységek, az ún. frazeologizmusok na-
gyon változatos, sokszínű nyelvi formációk, amelyek korántsem mind írhatók le pusztán
a „metaforikusság”, ill. „idiomatikusság” fogalmaival. Fleischer (1989: 117) pél-
dául azt állítja, hogy a frazeologizálódás esetében két különböző folyamat megy végbe:

a/ egy elsődlegesen **szemantikai** folyamat (frazeologizálódás egy kifejezés át-
vitt értelmű használatának kialakulásával, pl. *megmossa a fejét vkinek vki, lapátra tesz
vkit vki* stb.)¹;

b/ egy **szintaktikai-lexikai** folyamat, melynek során egy autonóm lexikális egy-
ség szintaktikai felhasználhatósága annyira leszűkül, hogy extrém esetekben már csak
egy bizonyos másik lexikális egységgel együtt fordul elő, azaz unikalizálódik: önállóan
már nem képez lexikális egységet, csupán ebben a bizonyos szintaktikai konstrukció-
ban állhat (pl. *dugába dől* ’<terv, vállalkozás> meghiúsul’; *vargabetűt csinál* ’kerülőt
tesz’; *kutyaszorítóba kerül* ’bajba, kényelmetlen helyzetbe kerül’, *kőbölcsőben rin-
gatták* ’buta, ostoba’). Ezzel a szintaktikai folyamat voltaképpen lexikalizálódott. En-
nek során a szemantikai demotiválódás nem törvényszerű, másodlagosan azonban ez is
megtörténhet.

---

¹ Fleischer ugyan kissé leegyszerűsíti a kérdést, mert a jelentéstani folyamatok mellett (ezekben a
szintaktikai és a szemantikai valencia, azaz a tematikus szerepek megváltozása játssza a fő szerepet, vö.
Forgács 1998: 7–41 is), morfoszintaktikai folyamatok is közreműködhetnek a frazeologizálódásban, pl. a
birtokviszony felbomlása (pl. *szemét veti vkire/vmire* → *szemet vet vkire/vmire* – vö. Hadrovics 1995: 36 kk.)
vagy egyes bővítmények morfoflexiók rögzülése a korábbi alternatív vonzatokkal szemben (pl. *férjnek/-hez
ad vkit* → *férjhez ad vkit*, vö. Hadrovics 1995: 42). Harmadsorban pedig meg kell még itt említenünk az ún.
alogizmusokat is, amelyek esetében ezekre az ártérkelődési folyamatokra sincs szükség, mert eleve valami-
féle lehetlenséget állítanak, esetükben tehát nem is lehetséges a szó szerinti interpretáció, hiszen az egy
aszemantikus mondatot eredményezne. Ezáltal az ilyen kifejezéseknek nem is lehet konkrét jelentésük, csak
idiómaként értelmezhetők, pl. *bolhából elefántot csinál*; *a fülén ül*; *nyaka közé kapja a lábát*; *a gatyájába
szalad a szíve* stb.

Dolgozatomban részben ezeknek a frazeológiai kötött elemeknek az elméleti státuszát igyekszem jobban körüljárni, másrészt kísérletet teszek részben genetikus, (keletkezéstörténeti), részben struktúrtypológiai (alak szerkezeti) osztályozásukra.

2. Az unikalitás jelensége természetesen nem csak a lexémákra jellemző. A világ nyelveiben gyakran megfigyelhető jelenség, hogy egyes morfémák csak egy bizonyos másik morfémával együtt fordulnak elő. Ezeket a nemzetközi szakirodalomban **unikális** (ritkábban: blokkolt) **morfémának** nevezik (vö. pl. Abraham 1988: 504 vagy Bußmann 1990: 819). A németből példaként szokás idézni olyan elemeket, mint a *Himbeere* 'málna', illetve a *Brombeere* 'földi szeder' *Him-*, ill. *Brom-* előtagja vagy a *Sint-* komponenst a *Sintflut* 'özönvíz' szóból, de előfordulhatnak valamely morféma-kapcsolat más részén is, pl. *-flat* az *Unflat* 'mocsok, pizsok' szóban.

A magyar szakirodalomban is felbukkan a kérdés, mi legyen ezeknek a „csak bizonyos frazeológiai egységekben előforduló, ma már egyedi” szóalakoknak (pl. *fabatkát* sem ér) a morfológiai státusza. „Vajon a *batka* szegmentum morfémának tekintendő-e, hiszen ez az egyetlen előfordulása, s a szóalak, amelyben megjelenik kötött használatú. A szakirodalom nem foglal ebben egységesen állást. Létezik olyan nézet, mely szerint egyedi kötött morfémáknak kell tekinteni az ilyen szóalakokat, egy másik szerint ezek a formák már szegmentálhatatlanok” (Laczkó 2000: 39; vö. még Antal 1962: 198).²

Bußmann szerint ahhoz, hogy unikális morfémaként tartsunk számon egy elemet, a következő feltételeknek kell teljesülniük: a/ a vele „szimbiózisban” előforduló morféma egyértelműen elemezhető legyen; b/ az unikális elemnek megkülönböztető (disztinktív) szerepe legyen (vö. *Himbeere* vs. *Blaubeere* 'áfonya', *Erdbeere* 'eper', *Stachelbeere* 'köszméte' stb.; egyúttal viszont c/ ne képezzen sorozatot (ezzel különbözik más szótövektől).

Ha ezt a szempontrendszert érvényesítjük, akkor még kevésbé egyértelmű, hogy a *fabatka* -*batka* vagy például a *szebb sze-* eleme valóban unikális morfémák-e. Utóbbi esetben inkább igenlő választ kell adnunk (vö. pl. *ragyogó-bb*, *édes-ebb*), ám a *fabatka* esetében csak az a/ kritérium teljesül maradéktalanul, a b/ már nem. Történetileg is vizsgálva azonban a kérdést, megállapíthatjuk, hogy korábban ez a feltétel is érvényesült. O. Nagy szólásgyűjteményében ugyanis a *fabatkával* nagyjából szinonim kifejezésként *fagaras* (nem adok érte egy *fagarast* sem 'semmire sem értékelem'), *fakova*, *fapeták*, *fapoltura* (nem ér (egy) *fakovát/fapetákat/fapolturát* sem 'semmit sem ér'); sőt a *fapénz* is szerepel (jó annak a *fapénz* is 'olyan gyámoltalan, ostoba, hogy bármilyen csekélységgel ki lehet elégíteni'). Ennek fényében tehát joggal tarthatjuk a -*batka* elemet unikális morfémának is. Mivel azonban ezek a kifejezések ma nem élnek, szinkrón szempontból voltaképpen hiányzik a disztinktív jelleg, ezért valóban komolyan kell mérlegelnünk, nem jobb-e az egész elemet egységként, azaz **unikális lexémaként** elemezni. Annál is inkább, mert bár a szakirodalomban inkább csak unikális morfémákról esik szó – a frazeológiai egységekben felbukkanó egyedi szóalakokat a velük foglalkozó külföldi szakirodalom ugyanis inkább csak *frazeológiai kötött komponensnek* vagy *formatívumnak* (phraseologisch gebundene(s) Komponente/

² A Magyar grammatika végül is más helyütt az egyedi kötött morfémák közé sorolja be az olyan elemeket, mint a -*batka*, de itt is megemlíti, hogy probléma velük kapcsolatban az, hogy „teljesen kötött használatúak, egyáltalán nem társulnak más szóelemekkel, így felmerülhet a szegmentálhatatlanság problémája” (uo. 48, vö. még 311).

Formatív) nevezi –, véleményem szerint kétségtelen, hogy beszélhetünk unikális lexémákról is. Hiszen például a *cigányútra megy* kifejezésből világosan kielemezhető *cigányút* lexéma mindkét eleme önállóan használt morféma, az összetétel azonban éppúgy unikális elem a maga nyelvi szintjén, mint a *sze-* a kötött morfémák között. Úgy gondolom tehát, hogy vannak olyan unikális morfémák, amelyek egyben kötött morfémák is: azaz csak egy bizonyos másik morfémával (tővel, képzővel, jellel, raggal) fordulnak elő (pl. m. *sze-*, ném. *Him-*), vannak viszont olyanok is, amelyek bizonyos fokig szabad morfémának tekinthetők, azaz bekerülhet(né)nek lexémaként a szótárba (pl. m. *duga*, *kapó*, *cigányút*, ném. *Stegreif* stb.).

Alaposabban szemügyre véve azonban a dolgot, látnunk kell azt is, hogy önálló-ságuk gyakran csak látszólagos, hiszen végeredményben például a *cigányút* lexéma disztribúciója is meglehetősen kötött: szokásosan csak a *-ra* szuffixummal és a *megy* igével fordulhat elő, sőt az egész szókapcsolatnak mint frazeológiai egységnek is meglehetősen szűk a disztribúciója, hiszen a szemantikai valenciája is erősen rögzített: alanyi vonzatként csak valamilyen étel(darab), falat állhat a kifejezés mellett. Mindazonáltal mégis úgy gondolom, lehet érvelni amellett, hogy ezt a típust **unikális lexémának** nevezzük.³

Ha terminológiailag nem is teszi meg ezt a lépést, nagyjából mégis ebben a szellemenben jár el O. Nagy Gábor is, aki szólásgyűjteményének Bevezetőjében a következőket jegyzi meg: „[...] azokat a vezérszavakat, amelyek csupán állandósult szókapcsolatokban – szólásokban és közmondásokban – élnek, és amelyek egyébként, tehát úgynevezett szabad szókapcsolatokban nem használatosak, szögletes zárójelbe tettük. Például: [*alvóka*], [*fakova*, *fakoha*], [*cigányút*]. Ugyanígy közöljük a csupán egyetlen vagy néhány kifejezésben főnevesült igéket és azokat az összetételeket is, amelyek mint különírt szókapcsolatok közkeletűek ugyan a nyelvben, de mint alkalmilag főnévvé vált szavak csupán szólásokban vagy közmondásokban fordulnak elő. Ilyen például ez: [*aztmondják*] ebben a tájnyelvi közmondásban: Aztmondják, hogy nincsen sorban a háza” (O. Nagy 1976: 25).

Véleményem szerint a nyelvek unikális elemei között nem az unikális morfémák, hanem ezek a csupán frazeológiai egységekben előforduló „egyedi kötött lexémák” vannak túlnyomó többségben. Ugyanakkor azonban az unikális lexéma elnevezés sem teljesen problémamentes. Dobrovolszkij és Piirainen (1994: 449) is felvetik ugyanis azt a problémát, hogy ha a nyelvi leírás során komolyan kezeljük azt a kritériumot, hogy a szó hangalak és jelentés együttese, akkor a frazeológiailag kötött komponensek nem tekinthetők szónak, vagy legalábbis első ránézésre nem azok, mert többnyire nincs önálló jelentésük. Emellett nem rendelkeznek a szavakra jellemző önállósággal és autonómiával sem, hiszen disztribúciójuk legalábbis erősen korlátozott (pl. *farba*: *ki-jön/előjön/előáll a farbával*; *háztűznéző*: *háztűznézőbe megy*, *háztűznézőben jár*), gyakran pedig teljesen unikális (*duga*: *dugába dől*; *kapó*: *kapóra jön* stb.).

Ennek ellenére – mint Burger pszicholingvisztikai vizsgálatai is igazolják (1973: 26–31) – a nyelvhasználók igenis szóként értékelik az ilyen frazeológiailag kötött elemeket. Még ha egyes esetekben anyanyelvi beszélők nem is ismerik egy-egy ilyen elem

³ A szótári gyakorlat mindazonáltal meglehetősen következtelen ebben a vonatkozásban. Az ÉrtSz.-ban például a *duga* és a *fabatka* alapalakban áll szótári címszóként, a *cigányút* azonban nem: ott a *cigány-útra* a lemma.

jelentését, egyértelműen szónak tekintik őket: kihalt, régies, archaikus elemnek, de szónak. Sőt: bizonyos esetekben az ilyen elemeket olyan önálló jelentéssel is felruházzák, amely eredetük, etimológiájuk szerint nem is illeti meg őket, azaz számos esetben remotivációs, népetimológiás átértékelődés megy végbe az esetükben – gondoljunk a *feketeleves* 'kávé' jelentésére, sőt az eköré szerveződött történelmi legendákra.⁴ Többnyire ráadásul valóban egyértelműen motivált elemekről van szó. A motiváltság fakadhat például:

- a kifejezés alaki összetettségéből: összetett vagy képzett szó (*fejbólintó* János, *koldusbotra* jut, ill. *fontolóra* vesz, *kérdőre* von stb.);
- a kifejezés alapszavának más morféimakkal való összekapcsolhatóságából (*cigánykereket* hány/vet – *cigánykerekezik*; *ebrúdon* vet ki – *kiebrudal* stb.);
- kölcsönzött kifejezések esetén az átadó nyelvekben megtalálható jelentésből (pl. *ad acta* tesz, *tabula rasát* csinál stb.);
- etimológiai-művelődéstörténeti ismeretekből (*se té, se tova*; *elme*het a *sóhivatalba*; *nincs/kevés a sütnivalója* stb.)

3. A nyelvészeti leírás számára azonban nemcsak a frazeológiai kötött (unikális) lexémák maguk jelentenek problémát, hanem az ezekkel alkotott frazeológiai egységek is, hiszen ezeket több szempontból is „tökéletlen” frazémának kell tekintenünk. Mint fentebb is jeleztem, a frazeológiai egységek túlnyomó többsége egy a kifejezéssel azonosan hangzó szabad szó szerkezetből értékelődik át az idiomatizálódási folyamat során, miközben megváltozik az egyes összetevők szemantikai és/vagy szintaktikai valenciája (azaz tematikus szerepe és/vagy formai vonzata), a példákat lásd ott.⁵ Az unikális lexémát tartalmazó kifejezéseknek azonban **nem lehet szabad szó szerkezet megfelelőjük**, hiszen legalább egy elemüknek per definitionem nincs szabad lexéma megfelelésük (vö. Dobrovolszkij–Piirainen 1994: 450).

Van még egy momentum, amely az unikális elemeket tartalmazó idomákat a nyelvészeti vizsgálat tekintetében különösen érdekessé teszi: a nyelv szokás ambivalens módon viszonyul hozzájuk. Egyik oldalról gyakran azt állítják, hogy eltűnőben vannak a nyelvből, hiszen van egy olyan tendencia, amely az érthetlenné vált, archaikus összetevőket érthetőkre, motiváltakra cseréli. Ez a felfogás az ilyen frazeológiai egységeket egyértelműen az elavult szavakat tartalmazókra szűkíti (Amosova 1963 egyenesen *nekrotizmusokról* beszél). Ugyanakkor azonban egyértelműen kijelenthetjük, hogy vannak ezek között a kifejezések között olyanok, amelyek egyáltalában nincsenek eltűnőben vagy kiszorulóban, sőt a bennük levő archaikus kifejezés sem törvényszerűen cserélődik ki motiváltabbal, újszerűbbel. Ráadásul az sem igaz, hogy ezek a kifejezések mind régies formák, nyelvi relikviák volnának. A szlengben használatos **kőből-**

⁴ A németben ilyen változáson ment át például a *mundtot* a *jmdn. mundtot machen* 'elhallgattat' kifejezésben. Eredetileg a jogi szaknyelvben fordult elő az ó- és középfelnémet *munt* szó, amely '(védő, oltalmazó) hatalmat' jelentett, ezáltal a kifejezés eredeti jelentése az volt, hogy 'megfoszt valakit ettől a védő hatalomtól, gyámság alá helyez'. Később népetimológiával a *Mund* 'száj' szóhoz kapcsolták a kifejezést, innen ered a jelentésváltozás.

⁵ Hasonló a helyzet az alogizmusok esetében is, ahol ugyan az azonos hangzást képviselő szabad szó szerkezet a köznapi beszédben valójában nem vagy csak kivételesen fordulhat elő, képileg mégis jól felidézhető, elképzelhető (*kiönti a szívét valakinek, nagy kő esik le a szívéről, fejjelel meg a falnak, bolhából elefántot csinál* stb.).

csőben ringatták, röhögőgörcsöt kap vmitől, nem a hathúszassal jött vagy akár a *tenkjú veri a macskát* (az ang. *Thank you very much* köszönésforma humoros elferdítéseként) kifejezések erősen megkérdőjelezzik azt a felfogást, hogy itt valamiféle kövületekről, nekrotizmusokról volna szó.

Mi hát az igazság?

- i. Szavak-e a frazeológiai egységekben előforduló unikális összetevők vagy sem?
- ii. Jelentésánál üres elemek-e ezek, és ennél fogva átláthatatlanok vagy sem?
- iii. Idiomatikusak-e, és ennél fogva a többi „normális” idioma közé tartoznak-e, vagy valamiféle külön csoportot alkotnak a frazeológián belül?
- iv. Elavultak-e és visszaszorulóban van-e a használatuk, vagy eleven elemei nyelvünknek?
- v. Van-e olyan tendencia, miszerint az unikális komponenseket „normális” szavak váltják fel, vagy éppenséggel az a tendencia érvényesül, amely az anomáliákat hagyományozza?

Ha ezekre a kérdésekre keressük a választ, rá fogunk jönni, hogy a viták részben abból fakadnak, hogy a korpusz, azaz az unikális elemeket tartalmazó kifejezések halma nagyon heterogén. Az előbbi kérdéssor szinte minden eleme tekintetében lehetséges olyan példákat találni, amelyek az ellentétes álláspontokat alátámasztják. Lássunk néhány példát!

- *egy jottányit sem* ’semmit sem, egy kicsit sem’ (teljesen átláthatatlan, opak) – *kegyelemkenyérre szorul, kegyelemkenyéren él vki* (teljesen átlátszó, motivált)
- *móresre tanít vkít vki* ’megfegyelmezi, ráncba szedi’ (a frazémának csak egy olvasata van) – *háztűznézőbe megy vhová* ’eredetileg a házassulandó férfi, ma gyakran egy tervezett kapcsolatban érdekelt személy első látogatása a partnernek kiszemelt személlynél, cégnél’ (okkasionálisan más értelmezés is lehetséges, pl. ha valaki egy égő házat mint szenzációt akar megcsupaszítani, akkor humorosan így is használhatja a kifejezést)
- *bagóhíten él vkivel* ’nincs megesküdvé, házasságon kívül él vele’ (teljesen elavult) – *(egy) fabatkát sem ér* ’értéktelen’ (teljesen eleven)
- *tudja a dürgést/dörgést vki* ’tudja a módját vminek, jártas vmiben’⁶ (az unikális összetevő kicserélődik egy „modernebb”, motiváltabb kifejezéssel) –

⁶ A szólás eredeti formájában a *dürgés* főnév szerepel, ez a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott hangját utánzó *dürrög, dürrög* igéből származik. A kifejezés eredetileg vadászati műszó volt: a vadászok számára volt fontos, hogy tudják, ismerjék a dürgést, hiszen ebben az időszakban a szerelmes madarak elővigyázatlanabbak voltak, mint máskor, tehát könnyebb volt őket elejteni. Mivel azonban a nyelvhasználók szélesebb köre számára a vadászati műszó idegenül cseng, megpróbálják „értelmesebbé tenni”, ezért cserélik ki legtöbbször a motiválatlan *dürgés* szót a *dörgéssel*. Noha nyelvművelő szempontból ez a csere helyteleníthető, saját sajtónyelvi vizsgálataim szerint szinte összes mai adatunkban csak ez fordul elő.

kapóra jön vkinek vmi 'nagyon előnyös, hasznára van vkinek vmi'⁷ (az unikális komponens nem cserélhető ki)

Az ellentmondó példákat látván rezignáltan azt is mondhatnánk, hogy nem lehet egységesen leírni a frazeológiai egységek unikális elemeit. A különböző koncepciók valójában csak egy konkrét korpuszvizsgálat tükrében mérhetők össze egymással.

4. Ezért elkészítettem két korpuszt, amelyek ilyen unikális komponensekkel rendelkező frazeológiai egységeket tartalmaztak. Az egyik korpusz bizonyos fokig történetinek nevezhető, ugyanis O. Nagy szólásgyűjteményének azokat az elemeit tartalmazza, amelyeket a szerző maga is jelölt azzal, hogy a vezérszót szögletes zárójelben adta meg (l. fentebb). A másik korpusz ezzel szemben teljesen eleven kifejezésekből áll: az általam szerkesztett, s nemrégiben befejezett szólásgyűjtemény megfelelő anyagát tartalmazza.⁸ Ennek a két korpusznak a felhasználásával próbáltam meg a magyar nyelvben előforduló unikális lexémákat osztályozni.⁹

A nemzetközi szakirodalomban több osztályozási kísérlet is napvilágot látott, főként Dobrovolszkij (1988) járta körül alaposan ezt a kérdést. Ő egy hármas osztályozásra tesz javaslatot: a/ genetikus; b/ etimológiai és c/ szerkezet szerinti klasszifikációra.

Ezek közül a második csoport elnevezése némiképp megtévesztő, ott ugyanis a szerző csak annyiban foglalkozik az illető kifejezés etimológiájával, hogy két csoportra osztja az unikális kifejezéseket: idegen nyelvekből átvett és anyanyelvi elemekre (61–4), valójában azonban inkább a kifejezés kultúrtörténeti eredetével foglalkozik, s megállapítja, hogy a kifejezések zömében a nemzeti kultúrából származó, anyanyelvi elemek dominálnak.¹⁰

⁷ A szólás egy népi labdajátékban gyökerezik. A *kapó* elem a labda elkapására vonatkozik, ami természetesen örömet okoz.

⁸ Mindkettőben előfordulnak unikális elemek közmondásokban is, de ezeket csak kisebb mértékben használtam fel a vizsgálathoz, mert elsősorban a szólások összevetésére törekedtem. O. Nagy gyűjteménye összesen mintegy huszonnégyezer szólást és közmondást tartalmaz, de ebből oldalanként átlagosan csak egy-két olyan adat van, amely nem kapott 'tájnylevi' illetve 'régies' stílusminősítést. Anyagában összesen 297 olyan szólás fordult elő, amelyben unikális komponens található. Saját gyűjtésemben ugyanez 90 szólás esetében igaz, de saját gyűjtésem csak mintegy 7500 állandósult kifejezést tartalmaz. Igaz, ezek szinte kivétel nélkül autentikus szövegekből dokumentálható, valóban élő formák, azaz a szótár mintegy négyszer annyi eleven szólást tartalmaz, mint O. Nagy gyűjteménye.

⁹ Minden ilyen korpusz összeállítása természetesen bizonyos fokig szubjektív. O. Nagy például – mint említettem – szögletes zárójelben adja meg az általa unikálisnak tekintett vezérszavakat, de például a *Kurvabarátság, marhaszaporaság hamar oda van* közmondás vezérszavának tekintett *kurvabarátság* főnevet nem teszi zárójelbe, holott nyilvánvalóan elég egyedi összetétel. A kifejezés variánsának tekinthető *Kutyabarátság, marhaszaporaság hamar oda van* [*kutyabarátság*] vezérszavát ugyanakkor zárójelben közli, azaz unikálisnak tekinti. Eljárásmódja tehát nyilvánvalóan következetlen, az egyszerűség kedvéért azonban csak az általa zárójelben közölt kifejezéseket vettem fel a korpuszba.

¹⁰ Csak kisebb mértékben fordulnak elő a bibliából vagy a görög-római mitológiából származó idegen nyelvekből átvett egységek, mint pl. *den Rubikon überschreiten* 'átlépi a Rubikont' vagy *den Augiasstall ausmisten* 'kitakarítja Augiász istállóját', ráadásul ezek is többnyire felváltódnak – nyilván a klasszikus műveltség visszaszorulásával összefüggésben – más elemekkel (pl. *den Stall ausmisten*). Az „etimológiai osztályozás” – nyelvészeti munkában talán megtévesztőnek számító – terminuson túl is vitázni azonban Dobrovolszkijjal abban, hogy a *Rubikon* elemet biztosan unikálisnak tarthatjuk-e, mert történelmi vagy földrajzi szakszövegekben egyébként is előfordulhat – ezt végeredményben Dobrovolszkij maga is elismeri (63). További problémát jelent, hogy számos unikális elem etimológiai eredete – épp egyedi előfordulásuk miatt – szinte kideríthetetlen. Mindezt figyelembe véve eltekintettem ettől a szempontú osztályozástól, mert úgy gondolom, hogy ez a szempont nyelvészeti vonatkozásban nem annyira releváns.

4.1. Az első vizsgálati szempont, a **genetikus osztályozás** – bár típusai némileg keverednek az etimológiai szempontokkal – már sokkal inkább fontos, ugyanis az al-osztályok arra adnak választ, hogyan válhat unikálissá egy-egy ilyen frazeológiai komponens. Dobrovolszkij osztályozása azonban némileg vitatható, keverednek benne a szempontok: pl. az eredet kérdése (idegen nyelvi elemek vs. anyanyelvi képződmények) felbukkan az etimológiai osztályozásban is meg a genetikus osztályozásban is. Ugyanígy találhatók sajátos képzésű, „beszédes” nevek mindkét osztályozási típusban. Ezért némiképp átalakítottam a rendszerezését, s most itt ezt közlöm. Lássuk hát az egyes osztályokat!

A/ Unikális lehet egy elem azért, mert egy nyelvi elem elveszti motiváltságát, archaikussá válik. Ez többféleképpen mehet végbe:

a/ Lexikális eredetű archaizmusok:

- i./ Ide tartoznak az **archaizmusok**, melyek esetében a kifejezés elavulásának nyelvi okai vannak, pl. *zokon vesz, szőrén-szálán elvész, se té, se tova, górcső alá vesz, dugába dől, duskát iszik* stb. Megfigyeléseim szerint ezekben az esetekben viszonylag gyakori az a jelenség, hogy a fogalom maga eleven, de egy szinonima kiszorítja az illető unikális elemet, vö. pl. *rossz néven vesz, nyomtalanul elvész, nagyító alá vesz, áldomást iszik, kiebrudal*. Ez azonban nem mindig történik meg, mert például a *dugába dől*-t csak egészében lehet helyettesíteni (*füstbe megy, befuccsol*), magát a *dugába* komponenst nem tudjuk kicserélni.
- ii./ A **historizmusok** esetében a fogalom maga avul el vagy megy ki a divatból, esetleg eleve kevésbé ismert, pl. *ebrúdon vet ki* (→ *kiebrudal*). Az *ebrúd* régen az a póznaféle volt, amelyet faluhelyen az udvarra nyíló konyhaajtó előtt keresztbe tartottak azért, hogy a konyhából kikergetett kutyát, amikor az át akart ugrani rajta, durva tréfaként a pózna hirtelen fölrántásával az udvarra vessék. Ugyanígy a *kenyértörésre viszi a dolgot* szólás is: A kenyér a közös háztartásban élésnek, átvitt értelemben a békés együttélésnek a jelképe volt: összeveszés esetén kettétörték egy kenyeret, mely a végleges elszakadást szimbolizálta.
- iii./ Okozhatja az unikalitást az is, hogy az illető fogalom eleve **szaknyelvi vagy tájnyelvi kifejezés**, emiatt csak szűk körben volt ismert. Erre mai példáink közül megemlíthetjük például a *hátra van még a feketeleves* alakot, amelyben a *feketeleves* köztudottan a régi magyar konyha szaknyelvéből, egy bizonyos mártás nevéként került a köznyelvbe (később – remotiválva – gyakran ’fekete kávé’-ként értelmezték, és Török Bálintnak vagy Thököly Imrének a török által való elfogásához kapcsolták – vö. O. Nagy 1979: 335–7 és Csefkó 1934: 73 kk.).

Ugyanígy a *megadja a kegyelemdőfést vkinek/vminek* kifejezés is. A *kegyelemdőfés*-t eredetileg a harcban, párviadalban legyőzöttnek adta ellenfele, hogy a haláltusa kínjaitól megszabadítsa. Ugyancsak *kegyelemdőfés*-nek nevezték azt a halálos szúrást, amellyel a hóhér szabadította meg a keréketört embereket – a szívükbe vagy tarkójukba irányzott tördőfessel – további szenvedéseiktől.

Egyik ismert magyarázata szerint (vö. O. Nagy 1979: 482–3) ilyen a **varga-betűt csinál** (R. *vargabetűt ír/kanyarít* is) szólás is, hiszen egyes szólásfejtők úgy gondolják, hogy ennek képi hátterét az adja, hogy a varga, amikor a csizmának való bőrt szabta, késével görbe betűkhöz hasonló alakokat rajzolt a bőrre.¹¹

O. Nagy (1967) kissé régies adatai közül ilyennek minősíthetjük még például a *hozzáláttak a fordítófával* 'nekiestek és ütlegetni kezdték' adatot. A *fordítófa* egy bizonyos csizmadiaszerszám volt. Ugyanígy: *Megszokta, mint farmatring a fingot* 'fel sem vesz vmit, ami pedig másnak nagyon kellemetlen' (*farmatring* = kitömött, hurok alakú szíj, amely a ló farka alatt keresztülhúzva megakadályozza, hogy a nyereg vagy a szerszám előre csússzon), ill. *fodorkorpára megy a dolog* 'gyorsan, fennakadás nélkül halad' (*fodorkorpa* = nagy szemű korpa).

b/ Grammatikai és fonetikai archaizmusok:

Az archaizmussá válás másik forrása lehet az is, hogy az illető kifejezés már divatjamúlt grammatikai vagy fonológiai szabályoknak engedelmessé vált. Erre a típusra nem nagyon találni magyar példát, de talán ide tartozik a **telibe talál** szólásunk unikális eleme, s esetleg felfoghatók ilyennek a *nagy esre-hitre* 'csak sok kérésre, rábeszélésre', vagy a *se té, se tova* alakulatok félkövér szedéssel jelzett elemei is. Utóbbiak esetében azonban némileg problémát jelent, hogy ezek már így lexikalizálódtak, tehát az előző csoportba is sorolhatók. A németből viszont egyértelműen ilyen példa a *was da kreucht und fleucht* 'minden élőlény (a szárazföldön és a levegőben)' kifejezés (*krieucht und fliegt* helyett).

B/ Unikális lehet egy elem azért is, mert idegen, sőt idegen jellegét, s ezáltal motiválatlanságát többé-kevésbé később is megőrző kifejezés válik egy állandósult kifejezés részévé. Mai példaanyagunkban viszonylag ritka ez a típus, de mindenképp ide tartozik a latin eredetre visszamenő *móresre tanít vkit*,¹² az *ad acta tesz/helyez vmit* vagy a *tabula rasát csinál vki*.¹³ Régibb nyelvünkben azonban további – már kihalt – kifejezésekkel is találkozhatunk, például:

R. *rájött/rajta van a bóna (óra), feljött a bóna hórája* 'a/ úgy viselkedik, kül. úgy ujjong, mintha elment volna az esze; b/ mérgeskedik veszekedik';

R. *kiadja a válét vkinek* 'búcsúzóul lehordja v. megveri';

¹¹ Egy másik magyarázat szerint viszont csupán a vargákat csúfoló szólásról van szó, amely így azok közé az (etno)sztereotíp kifejezéseink közé tartozik, mint a már elavult *zsidóvecsernye* 'nagy láрма, zaj', a *tótágast áll* vagy a *cigányútra megy* kifejezések főnévi elemei (l. később).

¹² A latin *mores* szó 'erkölcsök' jelentésű, de a magyar szólásra hathatott az ugyanezt a szerkezetet és jelentést tükröző német *jemanden Mores lehren* kifejezés is.

¹³ Természetesen számos idegen eredetű állandósult kifejezésünk van, de azok többnyire egészükben idegenek, viszont nem kapcsolódnak össze magyar szavakkal kifejezéssé. Így mondjuk a *comme il faut* vagy a *von Haus aus* kifejezések nem egy kifejezés unikális komponensének minősülnek, hanem idegen eredetű frazémának.

R. A *szegény nescio* csak rossz diáknak jó 'a legtöbb esetben nem mentség az, hogy nem tud vmít az ember'.

Mai nyelvünkben jóval kisebb az esélye, hogy idegen eredetű elem egy szólás unikális elemévé váljék, ám azért nem is lehetetlen, gondoljunk csak a már idézett humoros szleng kifejezésre: *tenkjú veri a macskát*.

C/ Végül, de nem utolsósorban unikális lehet egy elem azért, mert **egyedi, ad-hoc képzésmódja van**. Ezek az okkasionális képzések lehetnek:

- a/ alkalmi szófajváltással létrehozott elemek (*Fillent* regimentjébe való /ige → fn/; *úgy áll rajta a ruha, mint a ja* /mszó → fn/);
- b/ képzett szavak (*búskát ad* 'elutasít, kikosaraz vkit', *jó alvókája van*, *fontolóra vesz*, *fejbőlintó János*);
- c/ túlnyomó többségükben azonban „beszédes” alkalmi összetételekről van szó: *struccpolitikát folytat*; *későn érkezett a bajuszfaszolásra* 'olyan férfi, akinek nem nő a bajusza'; *cigányútra megy*; *cigányüllőn kalapál* 'hazudik'; *borbéski uraság(tól származik)* 'részezes'; *csak úgy ukkmukkfukk*; *felköti/felhúzza a nyúlcipőt*; *röhögőgörcsöt kap*; *hadilábon áll* vmivel; *sündisznóállásba vonul/húzódik* stb.

Dobrovolszkij külön csoportként szerepelteti a tulajdonnévi elemeket, vö. ném. *Hinz und Kunz* 'mindenki' (*Hinz* (< Heinrich) és *Kunz* = német tulajdonnevek). Ezen az alapon ide sorolható példák a magyarból: *Most légy okos, Domokos*; *Pityi-Palkó* 'mindenki'. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a *Domokos* személynévként nem unikális (mint ahogy valójában a német példa elemei sem). Ezért véleményem szerint inkább a játsszi módon megalkotott fiktív, néha csúfolódó tulajdonnevek tartoznak ide. Ezek lehetnek egyeleműek, mint például *Bátorban lakik* 'hencegően bátor'; *Futakon van a tej* 'kifut'; *Fillent* regimentjébe való 'hazudós természetű', *Gajdeszba küld* 'megöl, kivégez', de gyakoriak az összetettek is, például *Jajharasztján van* 'rossz állapotban, dögvővason van'; *Nyakfalvára megyek*, *pofonszállást kérek* 'nyakon vágom, pofon ütöm'; *Pendelyvárán szarkapitány volt* 'sosem volt katona'.¹⁴

A tulajdonnévi elemeket tartalmazó frazeológiai egységek között számos olyan alkalmi összetételt is találni, amelyek valamiféle helyi vonatkozású anekdotából erednek, s nem mindig ismerjük a mögöttük meghúzódó személyt. O. Nagy anyagában ilyennek minősül a *jól kihúzza a Zsuki-hajnalt* 'jó sokáig alszik', ennek van *Bánfi-hajnalt* változata is.

Néha nem tudni, valóban tulajdonnevekről van-e szó, esetleg csak valamilyen köznévről a játsszi „tulajdonnevesítéséről”, vö. pl. *ő se jobb a Deákné vásznánál*, *kap(nak) rajta, mint Cibak a kulacson* (ezekkel kapcsolatban l. O. Nagy 1979: 112 és Forgács 1996: 255–60 magyarázatait). Szerintem azonban ezek bizonyos fókig összevonhatók az előző csoporttal, hiszen ezekben is domináns az ad-hoc jelleg, akár alkalmi képzésről, összetételről, akár szófajváltásról van szó.

¹⁴ Jóllehet nem tulajdonnévi formát tartalmaz, a szólásmagyarázók szerint eredetét tekintve ide tarthat az *Azt a kaporszakállú Úristenit!* kifejezés jelzői eleme, amely állítólag a nagyszakállú Kapor Péter tiszteletesre céloz.

4.2. A **kifejezések morfológiai alkatát** illetően mindkét korpuszban elvégeztem egy vizsgálatot arra nézve, milyen arányban találhatók az unikális elemek közt tőszók, képzett, ill. összetett szók, esetleg szófajváltással létrejött elemek. A vizsgálat eredményeit az alábbiakban közlöm:

Az O. Nagy Gábor szólásgyűjteményében előforduló unikális komponensek típusok szerinti megoszlása		
	Előfordulások száma	Százalékos megoszlás
1. Tőszó	45	15%
2. Képzett szó	21	7%
3. Összetett szó	205	69%
Alárendelő összetétel	182	61%
Mellérendelő összetétel	15	5%
Szervetlen összetétel	8	3%
4. Alkalmi szófajváltással (főként főnevesüléssel) létrejött szó	18	6%
5. Bizonytalan eredetű	8	3%
Összesen	297	100%

A saját szólásgyűjteményemben előforduló unikális komponensek típusok szerinti megoszlása		
	Előfordulások száma	Százalékos megoszlás
1. Tőszó	10	11%
2. Képzett szó	5 ¹⁵	6%
3. Összetett szó	72	80%
Alárendelő összetétel	63	70%
Mellérendelő összetétel	7	8%
Szervetlen összetétel	2	2%
4. Alkalmi szófajváltással (főként főnevesüléssel) létrejött szó	3	4%
5. Bizonytalan eredetű	–	–
Összesen	90	100%

A táblázatok elemzéséből rögtön kitűnik, hogy mindkét gyűjteményben messze a legnagyobb részt az összetétellel létrejött unikális alakulatok teszik ki, arányuk a mai anyagban még meghaladja a korábbi. Mivel ezek többségükben teljesen (pl. *kegyelem-*

¹⁵ Ezek státusza vitatható, mert valójában mindegyik forma egyben főnevesülésnek is számít: *veszendőbe megy, kérdőre von* stb., l. később is.

kenyéren él), de legalábbis részben (pl. *dögrováson van*) motiváltak, megállapíthatjuk, hogy minden ellenkező véleménnyel szemben (l. fentebb) az unikalitás létrejöttében nem feltétlenül a szó motiválatlanná válásának van szerepe. Az csak a tőszavak esetében játszik szerepet, ott elsősorban az idegen eredet vagy az elavultság okán (*móresre tanít, jottányit sem*, ill. *birokra kel, füttyet hány* stb.).

Természetesen az, hogy az összetételek vannak többségben az unikális elemek között, nem jelenti még, hogy minden összetett szó motiváltságát tökéletesen meg is értjük. Ennek több oka is lehet:

- a/ Az egyik esetben csak az összetétel egyik eleme valóban motivált számunkra, de ennek alapján azért nagyjából érthető a kifejezés, sőt történeti adatok fényében a másik elem motivációja is többnyire kideríthető, pl. *nyeli az éhkopot, fabatkát sem ér*.
- b/ Az összetételek között is előfordulhatnak elavult, historizmussá vált elemek, melyeket ugyan többé-kevésbé értünk, de a pontos motiváció inkább csak a művelődéstörténet fényében deríthető ki, pl. *kutyaszorítóba kerül, kevés a sütnivalója, ebrúdon vet ki vkit* stb. – l. előbb, ill. O. Nagy 1979 megfelelő szócikkeit.
- c/ Az előző típussal rokon alakulatok azok az összetételek, amelyek alapjául valamilyen sztereotípiát szolgál. Ezek zömükben etnosztereotíp kifejezések, s csak annak fényében érthetők meg, hogy tudjuk: az egyes népek előszeretettel gúnyolódnak a körülöttük élőkön vagy egyes szakmák képviselőin. Vagyis a *tótágast áll* kifejezésbeli *tót ágas* nem más, mint egy fordított, azaz ágai-val lefelé álló ágas (amely ennél fogva haszontalan dolog, hiszen nem alkalmas legfőbb funkciójára, az edények szárítására) – vö. még pl. *tótul nevet 'sír', tótul szól 'edényféle' eltörik* stb. Ugyanígy *megy cigányútra* a falat, ha a nyelőső helyett véletlenül a légsőbe jut, s sztereotíp módon utal a papi adószedők mohóságára a *telhetetlen papzsák* szólás is.

Érdekes még a két korpusz vizsgálata kapcsán, hogy míg O. Nagy anyagában a képzések között különböző képzőkkel létrejött alakok is előfordulnak, a vezető szerepet pedig az *-i* képzővel valódi vagy mesterséges, tréfás helynevekből alkotott derivátumok alkotják (pl. *kényes/rátarti, mint a kompódi/kompolti menyasszony* 'nagyon kényes, rátarti, büszke <nő>'; *lobbot vetett, mint a mákfai laska* 'túlfűtött kemencében elégett sütemény'; *kútvári borral él* 'nem szokott bort inni, csak vizet iszik'), addig a mai anyagban csak alkalmilag főnevesült *-ó/-ő* képzős igenévi formákat találunk (*fontolóra vesz, könyörgőre fogja; vallatóra fog*). Ennek magyarázata azonban feltehetően az, hogy saját gyűjtésében csak köznyelvi adatok találhatók, nincsenek benne olyan, gyakran anekdotákon alapuló, csupán bizonyos vidékeken ismert formák, mint az O. Nagytól idézettek.

Mivel Dobrovolszkij–Piirainen (1994) is elvégezték az általuk vizsgált anyag struktúrtipológiai osztályozását, összehasonlítottam az általam nyert adatokat az övékével is. Az eredmények a németben is hasonlóak:

1. Tőszó	46	25%
2. Képzett szó	23	12%
3. Összetett szó	112	61%
4. Szóalakanomália	3	2%
Összesen	184	100%

A táblázatból látható, hogy anyagukban valamivel nagyobb a tőszók százalékos aránya, mint a magyarban, ám ez abból is fakadhat, hogy sem a magam, sem O. Nagy gyűjtése nem kezeli unikális kifejezésként a *pellengér*, a *vadászmező* vagy a *békepipa* típusú elemeket, amelyeket – szerintem helytelenül – a német anyagban benne hagytak a szerzők. Az azonban egyértelműen kijelenthető, hogy a német korpuszban is a több morfémből álló, tehát a képzett, főként azonban az összetett szavak állnak első helyen. Annak, hogy számszerűen a szóalkotással létrehozott elemek dominálnak az unikális komponensek között, feltehetően az a magyarázata, hogy ezek – a többnyire motiválatlan unikális tőszókkal szemben – transzparenszek. Úgy tűnik tehát, hogy az átláthatóságnak nagy szerepe van az illető állandósult szókapcsolatnak a mentális lexikonban való megtartása és nyelvi alkalmazása szempontjából.

Hasonlóan a magyarhoz, a német korpuszban is fokozatokat lehet kimutatni összetételek transzparenciájának vonatkozásában. A legnagyobb számban azonban az olyan elemek fordultak elő, amelyek esetében a transzparencia egyértelműnek mondható (a *szabadlábba helyez* típus a magyarban is gyakoribb volt a *feketeleves* típusnál, amely historizmusná vált). Ez is abba az irányba mutat, hogy ahhoz, hogy az unikális elemeket tartalmazó idiómák esetében a kifejezés jelen legyen az átlagos nyelvhasználó mentális lexikonában, az átláthatóságnak van a legnagyobb szerepe.¹⁶

5. Összegzés

Az unikális elemeket tartalmazó frazeológiai kapcsolatok még alapos további vizsgálatokat igényelnek. Annyi azonban ebben a dolgozatban is bemutatható volt, hogy számos ilyen elemet tartalmazó szókapcsolat igenis eleven része és fontos eleme nyelvünknek, mint ahogy más nyelveknek is.

Megállapítható egyúttal az is, hogy az unikális elemeket tartalmazó frazeológiai egységek nagyon heterogén csoportot alkotnak, ezért is merülhetnek fel velük kapcsolatban gyakran egymásnak ellentmondó vélemények a szakirodalomban (transzparens-e vagy sem, kihalóban lévő elemei-e a nyelveknek vagy sem stb.). Azt gondolom, nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy ez a csoport alapvetően két forrásból táplálkozik.

Az egyik forrás az a **történeti folyamat**, amelynek során egyes – eredetileg nem unikális – de elavulóban lévő vagy már elavult fogalmak vagy kifejezések képezik a frazeológiai egység egy elemét (ezek egyszerű vagy összetett szavak egyaránt lehetnek). Ebben az esetben a motiváció esetleg a transzparencia elvesztése vezet ahhoz, hogy az illető lexéma unikális elemévé válik a nyelvünknek. Ilyenkor valószínűsíthető,

¹⁶ Ami a szófajai előfordulási arányokat illeti, hasonlóan a némethez, a magyarban is a főnevek dominálnak, melléknevek leginkább az *-i* képzős helynevek között gyakoriak. A németben 80% a főnév, melléknév alig található (vö. Rajchstejn 1980: 89). A legritkébbak mindkét nyelv korpuszaiban az igék (ném. *gehüpft*, *kreucht* stb. – l. előbb is; a magyarban néhány igekötős ige sorolható ide: *meg se kottyán vkinek*, *rá se hederít*, *nekidurálja magát vminek* stb.).

hogy bár önálló használatban a szó visszaszorul, esetleg ki is hal, az illető elemet tartalmazó frazéma viszont eléggé gyakori, s mint tudjuk, a használati gyakoriság növelheti a nyelvi elemeknek a változással szembeni ellenállását.¹⁷

Az unikális elemek másik forrása egy inkább **szinkrón folyamat**: önállóan nem élő, többnyire játszi, alkalmi összetételek, képzések esetleg szófajt váltott elemek válnak frazeológiai egységek részeivé, ezáltal unikális lexémává.

A történeti folyamat révén keletkezett unikális lexémák sorsa a pusztulás. Ez végbemehet úgy, hogy a ma még unikális elemet tartalmazó frazeológiai egység gyakorisága is csökken, és az egész kifejezés kiveszik a nyelvből (pl. *farkaskaszára jut vmi* 'eltékozolják, elprédálják'), de megtörténhet az is, hogy az unikális elemet egy motiváltabbal cserélik ki a nyelvhasználók (*tudja a dürgést* → *tudja a dörgést*; *duskát iszik* → *áldomást iszik* stb.); esetleg a kifejezés megmarad, de népetimológias átértékelődésen esik át (*feketeleves* 'mártás' → 'fekete kávé'). Ezzel szemben az ad-hoc képzések száma elvileg egy „végtelen történet”, ezek bármikor létrejöhettek, s ha kellően nagy gyakoriságot érnek el a nyelvhasználatban, akkor unikális lexémaként elemeivé válhatnak az illető nyelvnek (pl. *kőbölcsőben ringattak vkit*). Nyilván e két folyamat ellentétes volta okozza azt, hogy a korpuszvizsgálatok eredményeiként a frazeológiai egységekben mindig sokkal több alkalmi összetételt és képzést találtunk, mint unikális tőszót.

Végül hozzá kell még mindehhez azt is tenni, hogy annak kérdése, mit minősítünk unikális elemnek, némileg a nyelvi kompetenciától és a nyelvi műveltségtől is függ. Ezért lehet, hogy egyesek számára például a *pellengérre állít* főnévi eleme is unikális elemnek számít, míg én nem sorolnám ezek közé. Maguknak a frazeológiai egységeknek az osztályozásában is szokás a prágai iskola centrum–periféria modelljére hivatkozni, s azt mondani, hogy az állandósult szókapcsolatok között vannak erősebben a centrumhoz tartozó, kifejezetten idiomatikus elemek, de vannak gyengébben idiomatizált vagy esetleg nem is idiomatikus, de összeforrottságuk folytán ide sorolt kifejezések is. Úgy gondolom, hogy az unikális lexémák esetében is ez a megkülönböztetés volna a helyes: vannak tehát köztük teljesen motiválatlan, opak elemek (pl. *duga*), kevésbé átláthatatlan, de nem egészen transzparens elemek (pl. *kutyaszorító*), végül nem kis számban egyértelműen transzparens, ad-hoc képzések is (pl. *struccpolitika*).

E szóalakok unikális volta részben nyelv-, részben művelődéstörténeti változásoknak a következménye, de sok olyan is van köztük, melyeket a nyelvhasználók kreativitása és nyelvünk hajlékony és produktív szóalkotási mechanizmusai hoztak létre. Mivel ez utóbbiak vannak köztük többségben, úgy tűnik, hogy az ilyen kifejezéseknek a mentális lexikonban való megtartása szempontjából a transzparenciának van a legfőbb szerepe. A nem transzparens egyelemű unikális lexémák megmaradásában pedig a jelek szerint a kifejezés ismertségének, gyakoriságának van valódi relevanciája.

¹⁷ Ezt a feltevést ellenőrizendő a Magyar Hírlap 1994–2001 című CD-n lévő keresőprogrammal megvizsgáltam, milyen számban fordulnak elő egyelemű unikális lexémák a használatban. A kép viszonylag változatos volt, de a hipotézis helyes voltát látszik igazolni, hogy néhány egyelemű unikális lexémát tartalmazó frazéma valóban igen gyakorinak mondható. Így például a *fittyet hány* 305, a *kapóra jön* 205, a *jöttányit sem* 114 előfordulással szerepelt a korpuszban (a *dugába dől* azonban csak 28, az *előjön a farbával* 13 esetben). Természetesen azért a motivált összetételek között is találni gyakoriakat, így az *oroszlánrész* 252, a *kegyelemdőfés* 67 esetben szerepelt, sokuk viszont viszonylag ritka, így a *kegyelemkenyér* csak 5, de a *nyúl-cipő* is csak 8 alkalommal fordult elő.

IRODALOM

- Abraham, Werner szerk. 1988: *Terminologie zur neueren Linguistik*, 2., teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Germanistische Arbeitshefte. Ergänzungsreihe. Tübingen, Niemeyer.
- Amosova, Natalja N. 1963: *Osnovy anglijskoj frazeologii*, Leningrád, Nauka.
- Antal László 1962: A megnyilatkozások tagolása morfémák szerint, *Magyar Nyelvőr* **86**, 189–202.
- Burger, Harald 1973: *Idiomatik des Deutschen*, Tübingen. Niemeyer.
- Bußmann, Hadumod szerk. 1990: *Lexikon der Sprachwissenschaft*. 2., teljesen átdolgozott kiadás, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag.
- Csefkó Gyula 1934: Hátra van még a feketeteleves, *Szegedi Füzetek* **1**, 73kk.
- Dobrovolszkij, Dmitrij–Piirainen, Elisabeth 1994: Sprachliche Unikalia im Deutschen: Zum Phänomen phraseologisch gebundener Formative, *Folia Linguistica* **28**, Berlin, Mouton de Gruyter, 449–73.
- Dobrovolszkij, Dmitrij 1988: *Phraseologie als Objekt der Universalienlinguistik*, Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie.
- Dobrovolszkij, Dmitrij 1989: Formal gebundene phraseologische Konstituenten: Klassifikationsgrundlagen und typologische Analyse, in Fleischer, Wolfgang–Große, Rudolf–Lerchner, Gotthard szerk.: *Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache* **9**. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* **1–7**, Budapest, Akadémiai.
- Fleischer, Wolfgang 1989: Deutsche Phraseologismen mit unikaler Komponente – Struktur und Funktion, in Gréciano, Gertrud szerk. *EUROPHRAS '88. Phraseologie Contrastive. Actes du Colloque International Klingenthal – Strasbourg 12–16 mai 1988*. Strasbourg, Université des Sciences Humaines.
- Forgács Tamás 1996: Kap rajta..., *Néprajz és Nyelvtudomány* **37**, 255–60.
- Forgács Tamás 1998: Frazeológiai egységek és valencia, in Büky László–Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **3**, Szeged, 7–39.
- Forgács Tamás 1999: Zur syntaktischen und semantischen Valenz ungarischer Phraseologismen, *Finnisch-ugrische Mitteilungen*. **21/22**, 49–71.
- Forgács Tamás 2002: Grammatikalisierung und Lexikalisierung in phraseologischen Einheiten, in *EUROPHRAS 2000*. – Beiträge der 9. Internationalen Konferenz der Europäischen Gesellschaft für Phraseologie in Aske (Schweden). Előkészületben.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*, Budapest, Akadémiai.
- Laczkó Krisztina 2000: Az alaktan tárgya és alapkategóriái, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 37–52.
- Lengyel Klára 1995: Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein, *Magyar Nyelvőr* **119**, 310–333.
- O. Nagy Gábor 1967: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem?* Budapest, Gondolat.

-
- Piirainen, Elisabeth 1991: Phraseologismen im Westmünsterländischen. Einige Charakteristika der Westmünsterländischen Phraseologie (im Vergleich zum Hochdeutschen), *Niederdeutsches Wort* **31**, 33–76.
- Rajchstejn a. D. 1980: *Sopostavitel'nij analiz nemeckoj i russkoj frazeologii*, Moszkva.